

XARAPPA MADANIYATIDA DINIY TIZIM VA UNING HINDISTON DINLARI EVOLUTSIYASIDAGI ROLI

Shohjahon Sa’dullayev

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti

Tel: +998-99-704-18-30

Orcid: <https://orcid.org/0009-0001-5767-401X>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Xarappa madaniyatida mavjud bo‘lgan diniy e’tiqod tizimi va uning Hindiston yarimorolida keyinchalik shakllangan diniy an’analarga ko‘rsatgan ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot davomida arxeologik topilmalar, qadimgi hind diniy manbalari, xususan Rigveda ma’lumotlari hamda tarixiy-qiyosiy yondashuv asosida Xarappa sivilizatsiyasining diniy qarashlari rekonstruksiya qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu sivilizatsiya e’tiqodida tabiat va hayvon kultlari, poklanish marosimlari, diniy ritualning soddaligi hamda tirik mavjudotlarga ehtiyotkor munosabat muhim o‘rin tutgan. Maqolada oriylarning Hindiston hududiga kirib kelishi natijasida vedik diniy tizimning shakllanishi, mahalliy diniy qatlamlar bilan o‘zaro ta’siri hamda brahmanizm, buddaviylik, jayнизм va hinduizmning tarixiy evolutsiyasi yoritilgan. Tadqiqot yakunida Hind dinlari evolutsiyasi bir diniy tizimning boshqasini to‘liq siqib chiqarishi emas, balki qadimgi mahalliy e’tiqodlar va vedik an’analarning uzoq davom etgan diniy-madaniy sintezi natijasi ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *Xarappa madaniyati, Hind sivilizatsiyasi, diniy e’tiqod, Rigveda, vedik din, brahmanizm, buddaviylik, jayнизм, hinduizm, diniy transformatsiya.*

ABSTRACT

This article examines the religious belief system of the Harappan civilization and its role in the evolution of religions that later emerged on the Indian subcontinent. Based on archaeological findings, ancient Indian religious sources—particularly the Rigveda—and a historical-comparative approach, the study reconstructs the main features of Harappan religious beliefs. The findings suggest that the Harappan religious system was characterized by the cult of nature and animals, purification rituals, relatively simple religious practices, and a respectful attitude toward living beings. The article further explores the formation of the Vedic religious system following the arrival of the Aryans in the Indian subcontinent, its interaction with indigenous religious traditions, and the historical development of Brahmanism, Buddhism, Jainism, and Hinduism. The study concludes that the evolution of Indian religions should not be understood as the complete replacement

of one religious system by another, but rather as the result of a long-term religious and cultural synthesis between ancient local beliefs and Vedic traditions.

Keywords: Harappan civilization, Indian civilization, religious beliefs, Rigveda, Vedic religion, Brahmanism, Buddhism, Jainism, Hinduism, religious transformation.

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel untersucht das religiöse Glaubenssystem der Harappa-Kultur und seine Bedeutung für die Entwicklung der später auf dem indischen Subkontinent entstandenen Religionen. Auf der Grundlage archäologischer Funde, altindischer religiöser Quellen – insbesondere des Rigveda – sowie eines historisch-vergleichenden Ansatzes werden die wesentlichen Merkmale der religiösen Vorstellungen der Harappa-Zivilisation rekonstruiert. Die Untersuchung zeigt, dass das religiöse System dieser Zivilisation durch Natur- und Tierkulte, Reinigungsrituale, eine vergleichsweise einfache religiöse Praxis sowie einen respektvollen Umgang mit lebenden Wesen geprägt war. Darüber hinaus analysiert der Artikel die Entstehung des vedischen Religionssystems nach dem Eindringen der Arier auf den indischen Subkontinent, dessen Wechselwirkungen mit den lokalen religiösen Traditionen sowie die historische Entwicklung des Brahmanismus, Buddhismus, Jainismus und Hinduismus. Die Ergebnisse der Studie verdeutlichen, dass die Evolution der indischen Religionen nicht als vollständige Ablösung eines religiösen Systems durch ein anderes verstanden werden kann, sondern vielmehr als Ergebnis eines langfristigen religiös-kulturellen Syntheseprozesses zwischen alten lokalen Glaubensvorstellungen und vedischen Traditionen.

Schlüsselwörter: Harappa-Kultur, indische Zivilisation, religiöse Vorstellungen, Rigveda, vedische Religion, Brahmanismus, Buddhismus, Jainismus, Hinduismus, religiöse Transformation.

KIRISH

Hindiston yarimoroli jahon sivilizatsiyasi tarixida eng qadimiy madaniy va diniy markazlardan biri sifatida alohida o‘rin tutadi. Ushbu hududda shakllangan diniy qarashlar nafaqat mintaq xalqlarining ijtimoiy va siyosiy taraqqiyotiga, balki keyinchalik yuzaga kelgan yirik diniy tizimlar — brahmanizm, buddaviylik, jaynizm hamda hinduiylikning shakllanish jarayoniga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Shu bois Hindistondagi ilk diniy e’tiqodlar genezisi va ularning tarixiy transformatsiyasini o‘rganish bugungi tarixshunoslik, dinshunoslik va sivilizatsiyalar tadqiqotlari doirasidagi dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, Hind vodiysi sivilizatsiyasiga oid yozuvlarning hozirgi kungacha to‘liq shifrlanmagani qadimgi hind diniy tafakkurining ilk shakllari haqida yakuniy ilmiy xulosaga kelish imkonini cheklab kelmoqda. Shu bilan birga, arxeologik topilmalar, vedik manbalar, xususan Rigveda matnlari hamda keyingi diniy tizimlarning qiyosiy tahlili orqali qadimgi diniy qarashlarning ayrim qatlamlarini qayta tiklash imkoniyati mavjud. Ayniqsa, oriylar va mahalliy aholi o‘rtasidagi diniy-madaniy munosabatlar, ularning ijtimoiy oqibatlari hamda keyingi diniy tizimlarga ta’siri ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Ushbu maqolaning nazariy ahamiyati shundan iboratki, unda Hindiston yarimorolida diniy qarashlarning shakllanishi va evolyutsiyasi sivilizatsion yondashuv asosida tahlil qilinadi hamda qadimgi Hind sivilizatsiyasi e’tiqodlari bilan vedik diniy tizim, brahmanizm, buddaviylik, jaynizm va hinduiylik o‘rtasidagi tarixiy-diniy bog‘liqlik izohlanadi. Shuningdek, maqolada diniy transformatsiya jarayonlari substrat va superstrat munosabatlari nuqtayi nazaridan talqin qilinib, qadimgi diniy an’analarning keyingi davr diniy tizimlarida qayta namoyon bo‘lish mexanizmlari yoritiladi.

Maqolaning maqsadi — Hindiston yarimorolida shakllangan ilk diniy qarashlar, ularning vedik an’analar bilan o‘zaro aloqasi va keyingi diniy tizimlarga ko‘rsatgan ta’sirini tarixiy hamda nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Shu orqali qadimgi hind diniy tafakkurining uzviyligi va uning Janubiy Osiyo diniy-madaniy taraqqiyotidagi o‘rnini ilmiy asosda ochib berish ko‘zda tutiladi.

METODLAR

1. Tarixiy-qiyosiy metod — Xarappa sivilizatsiyasi, vedik davr va keyingi hind diniy tizimlari o‘rtasidagi tarixiy-madaniy bog‘liqlik va transformatsiya jarayonlarini aniqlashda qo‘llanildi.
2. Manbashunoslik metodi — Rigveda, boshqa vedik matnlar hamda zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida diniy qarashlar tahlil qilindi va qiyoslandi.
3. Arxeologik interpretatsiya metodi — Xarappa madaniyatiga oid moddiy yodgorliklar (muhrilar, shahar tuzilishi, arxeologik topilmalar) asosida diniy tasavvurlar rekonstruksiya qilindi.
4. Qiyosiy dinshunoslik metodi — qadimgi diniy e’tiqodlar bilan hinduizm, buddaviylik va jaynizm o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar o‘rganildi.
5. Sivilizatsion yondashuv — diniy tizimlar rivojlanishi alohida hodisa emas, balki sivilizatsiyalararo uzoq muddatli madaniy jarayon sifatida talqin qilindi.

6. Substrat va superstrat modeli — mahalliy qadimgi diniy qatlamlar va vedik-oriy diniy tizimi o‘rtasidagi sintez jarayonlari asosida hinduizm shakllanishi tahlil qilindi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hindiston yarimorolida paydo bo‘lgan ilk din qaysi edi?

Hindiston yarimorolida shakllangan ilk diniy e‘tiqodning aniq nomi hozirgi kunga qadar noma‘lumligicha qolmoqda. Hind xalqlarining bizgacha yetib kelgan eng qadimgi diniy manbalari vedalar bo‘lib, ular orasida ayniqsa *Rigveda* alohida ahamiyat kasb etadi. [Coningham & Young, 2015: 2] Shu bilan birga, vedalar asosan shimoli-g‘arbiy hududlardan kirib kelgan oriy qabilalarining diniy tasavvurlarini aks ettiradi. Biroq mazkur manbalar chuqur tahlil qilinganda, ularda oriylardan avval mavjud bo‘lgan diniy qarashlarning ayrim izlari ham kuzatiladi. Jumladan, *Rigvedaning* ba‘zi mandalalarida oriylarning dushmani sifatida tavsiflangan mahalliy aholi — dasa va dasyularning qurbonlik marosimlarini bajarmasligi, oriy e‘tiqodiga zid amallarni amalga oshirishi hamda oriylar sig‘inadigan xudolarga e‘tiqod qilmasligi qayd etilgan.

Hind vodiysi sivilizatsiyasining diniy qarashlarini arxeologik manbalar asosida tadqiq etish ishlari XX asrning 1930-yillarida ingliz arxeologi J. Marshall tomonidan boshlangan [Marshall, 1931: 52–56]. Olimning gipotezasiga ko‘ra, Xarappa sivilizatsiyasida Oliy Erkak va Ona xudoga sig‘inish, shuningdek, hayvonlar hamda o‘simliklarga e‘tiqod qilish unsurlari mavjud bo‘lgan [Marshall, 1931: 52–56]. J. Marshall ushbu xulosani ko‘plab loy taxtachalarda erkaklik va ayollik jinsiy a‘zolarining ramziy tasvirlari uchrashi bilan izohlaydi [Marshall, 1931: 52–56]. Shuningdek, hayvonlar va o‘simliklarni muqaddaslashtirish bilan bog‘liq diniy tasavvurlar ham aynan muhr va tasvirlar orqali asoslangan. Bundan tashqari, tadqiqotchi mazkur sivilizatsiya e‘tiqodida ibtidoiy *shaktizm* unsurlari mavjudligini ta’kidlaydi. Ammo keyingi davr olimlarining bir qismi ushbu qarashlarni rad etib, *shaktizm* ko‘proq vedik diniy tizim elementlarini aks ettirishini qayd etgan.

Hind sivilizatsiyasining xaroba manzilgohlaridan topilgan ashyoviy dalillar, turar-joy qoldiqlarini inobatga olib quyidagi fikrlarni ilgari surish mumkin:

1. Mohenjodaro, Xarappa va boshqa manzilgohlardagi turar-joy qoldiqlari deyarli bir andoza asosida qurilganini, o‘ta boy va o‘rtamiyona kishilar ham deyarli bir xil uylarda istiqomat qilganini ko‘rish mumkin. [Wright, 2009: 91] Bu esa jamiyatda din bilan mustahkamlangan ijtimoiy tenglik tamoyili qaror topganini ko‘rsatadi.

2. Hind sivilizatsiyasiga oid yozuvlar hanuz shifrlanmagan (o‘qilmagan) bo‘lsa-da, [Robinson, 2015: 37] yozuv tablolaridagi tasvirlarning deyarli bir

andozaga egaligi, ma’lum bir hayvon tasvirining ko‘p uchrashi jamiyat e’tiqodida totemizm elementlarini ham namoyon etadi.

3. Misr yoki Mesopotamiya sivilizatsiyasi arxitekturasidan farqli o‘laroq hind sivilizatsiyasi arxitekturasida saroy va ibodatxona singari muhtasham monumental binolar deyarli uchramaydi. Ammo manzilgohlarda muhtasham hovuzlar, hammomlar alohida e’tibor bilan barpo etilgan. Bu esa e’tiqodda jamoaviy cho‘milishning poklanish yoki diniy ritual xarakter kasb etganini ko‘rsatadi. Shuningdek, aholisi zich bo‘lgan manzilgohlarda yirik ibodatxonaning mavjud emasligi diniy ritualning soddaligi hamda muayyan joy tanlamasligidan dalolat beradi.

4. Monumental ibodatxonalarsiz e’tiqod jamiyat hayotida ruhoniylar va koinlar tabaqasining muhim rol o‘ynamaganini ham ko‘rsatadi. Buni hind sivilizatsiyaning diniy e’tiqoddagi noyob xarakterli xususiyarlardan biri deyish mumkin.

Qadimgi hind yozuvining shifrlanmagani va shu sababdan ochiq diniy matnning mavjud emasligi ushbu sivilizatsiya diniy e’tiqodini o‘rganishga to‘siq bo‘lmoqda. [Parpola, 2015: 69] Ammo Hind sivilizatsiyasi vayronalarida keyinchalik vujudga kelgan vedik e’tiqodning eng qadimiy matnlari, xususan, Rigvedadagi ba’zi ishoralar orqali ham qadimgi Hind sivilizatsiyasi diniy e’tiqodi xususida oz bo‘lsa-da tasavvurga ega bo‘lish mumkin. [Witzel, 2008: 68] Bu borada Rigvedada uchraydigan ikki termin alohida ahamiyat kasb etadi:

1) **Dasyu** – oriylar e’tiqodida bo‘lmagan, ularning xudolarini (Indira, Mitra, Varuna v.h.) tan olmaydigan va ularga sig‘inmaydigan, shuningdek, belgilangan rituallarni bajarmaydigan kishilar. Bundan anglashiladiki, dasyu ma’lum bir etnik yoki diniy jamoa emas. [Parpola, 2015: 255]

2) **Dasa** – qora tanli (krishna tvacam), oriylarga siyosiy va diniy jihatdan dushman bo‘lgan, ijtimoiy hayot tarzi bilan keskin farqlanuvchi (oriylar ko‘chmanchi chorvador edi, dasalar esa qal’alarda (pura) yashagan) xalq edi. [Flood, 1996: 35]

Mazkur ma’lumotlardan kelib chiqib, Rigvedada qayd etilgan dasa qavmini oriylar tomonidan vayron qilingan Xarappa sivilizatsiyasi aholisi bilan bog‘lash mumkin. Xo‘sh, sivilizatsiya sohiblari bo‘lgan dasalar nega oriylar qarshisida ojiz qoldi?

Birinchidan, dasalar tabiiy resurslarga boy hududda rivojlangan sivilizatsiya barpo etgan edi. Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, moddiy ne’matlar yetarli bo‘lgan hududlarda ichki urush va to‘qnashuvlar nisbatan kam uchraydi.

Ikkinchidan, ular savdogar va hunarmand xalq edi. Mesopotamiya va Markaziy Osiyoning bronza davri madaniyati - Baqtriya-Marg‘iyona arxeologik kompleksi kishilari bilan tijoriy aloqalarni yo‘lga qo‘ygan va ular bilan totuvlikda yashagan. Harbiy harakatlarga kamroq urg‘u berilgan.

Uchinchidan, mavjud ilmiy taxminlarga ko‘ra, ularning diniy qarashlarida tirik mavjudotlarga zarar yetkazmaslik g‘oyasi muhim o‘rin tutgan, hayvon kultlari muqaddas hisoblangan hamda hayvonlarni so‘yish yoki o‘ldirish taqiqlangan.

Mazkur omillar dasa jamiyatining harbiy faoliyatdan, qurolli to‘qnashuvlardan va zo‘ravonlikka asoslangan siyosiy amaliyotlardan nisbatan uzoqlashishiga olib kelgan. Natijada ular oriylarning bosqinchilik yurishlariga munosib qarshilik ko‘rsata olmay, tarixiy tanazzulga yuz tutgan. Biroq *Rigveda* ma‘lumotlari shuni ko‘rsatadiki, dasalar o‘z hududlarini oriylarga qarshiliksiz topshirib qo‘ymagan.

Rigvedaning ba‘zi mandalalarida qayd etilishicha, oriylar tomonidan 99 ta qal’a-shahar (*pura*) egallangan. Ayrim janglar shu darajada shiddatli kechganki, hatto ot va jang aravalari yordamida ham omon qolish yoki chekinish imkoniyati bo‘lmagan. Mamlakat hukmdori Shambara oriylar bosqiniga jiddiy qarshilik ko‘rsatgan. Bunga javoban oriylar tomonidan keskin qasos harakatlari amalga oshirilgan. *Rigvedada* janglar davomida 66 mingdan ortiq qora tanli (*krishna tvacam*) dushman — dasalar yo‘q qilingani qayd etiladi. Jumladan, Mohenjo-Daro xarobasidan shimolroqdagi manzilgohlardan qilich va bolta bilan chopib o‘ldirilgan har xil yoshdagi odamlarning ommaviy qabrlari topilgan.

Rigvedada dasalar quyidagicha xarakterlanadi:

1. ***Krishna tvacam*** – qora tanli. “*U (Indira) tajovuzkor [dasaning] qora terisini yirtib tashladi.*” [*Rigveda: I.130.8*] Yoki “*Sen 50 ming qora tanlini yo‘q qilding*” [*Rigveda: IV.16.13*] Mazkur tavsif dasalarning etnik yoki tashqi antropologik jihatdan oriylardan farqlanganini anglatadi.

2. ***Avrata*** – dinsiz, oriy diniga e‘tiqod qilmaydigan. “*Ey qudratli [Indira]! Dinsiz (avrata) dushman – dasalarni idish olovda kuydirilgani singari yutib yubor!*” [*Rigveda: I.175.3*] Ushbu ta‘rifdan ko‘rinadiki, Hind sivilizatsiyasi aholisi mustaqil diniy qarashlarga ega bo‘lgan va o‘z e‘tiqodiy an‘analarida qat‘iy turib, oriy ilohlarini tan olmagan.

3. ***Ayajvana*** – qurbonlik (*yajna*) ado etmaydigan. “*Diniy marosimlarni bajarmas itoatsiz [dasyu va dasalarni] qurbonlik qiluvchi [aryalarga] bo‘ysundir!*” [*Rigveda: I.62.5*] Ushbu tavsif dasalarning vedik diniy marosim tizimidan tashqarida bo‘lganini ko‘rsatadi.

4. ***Puravasin*** – qal’alarda (*pura*) yashovchi o‘troq aholi. “*Indira toshdan qurilgan yuzta qal’ani vayron qildi*” [*Rigveda: IV.30.20*] Vedik oriylar o‘zlarini

ko‘chmanchi chorvador (gopa) xalq sifatida identifikatsiya qilgan va o‘troq aholidan nafratlangan.

Oriylar dastavval dasalar bilan shiddatli janglar olib borishgan bo‘lsa, keyinchalik, ularni qaram elatga aylantirgan. Shu sababli “dasa” terminining semasida ham xronologik farq mavjud. Rigvedaga ko‘ra “dasa” atamasi umumiy tarzda “dushman” ma’nosini anglatgan bo‘lsa, keyingi vedik adabiyotda va klassik sanskrit tilida “qul” ma’nosida ifodalana boshlagan. Misol tariqasida quyidagi antroponimlarni keltirish mumkin: *Mohandas* – “Ulug‘ [ilohning] quli”; *Devdas* – “Xudoning quli” v.h.

Oriylar joriy qilgan diniy tizim va brahmanizmning shakllanishi

Oriylarning Hindiston yarimoroliga kirib kelishi mintaqaning diniy-madaniy taraqqiyotida muhim burilish yasadi. Ular Hindiston mintaqasi madaniyatiga qurbonlik qilish (*yajna*) tushunchasini olib kirdi, ot va arava kultini ilohiylashtirdi. Oriylar o‘zlarining panteonik diniy tizimini shakllantirib, oliy ilohlar sifatida osmon va qudrat timsoli hisoblangan Indra, olov ma’budi Agni, ahdlashuv va tartib bilan bog‘liq Mitra, kosmik qonuniyat va tartibni ifodalovchi Varuna hamda boshqa ilohlarni hukmron diniy tizimning asosiy xudolari (*deva* va *devatalar*) sifatida joriy etdilar. [Flood, 1996: 48] Shu bilan birga, ushbu diniy tizim mutlaq yopiq bo‘lmagan bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan mahalliy diniy an’analar va e’tiqod elementlarini ham o‘z tarkibiga singdira bordi.

Bosqichma-bosqich mahalliy aholi hukmron guruhning diniy qarashlarini qabul qila boshladi. Biroq oriylar mahalliy aholini ijtimoiy jihatdan o‘zlariga teng deb hisoblamadi va jamiyatni qat’iy ierarxik asosda tashkil etuvchi kasta tizimini shakllantirdi. Mazkur tizim diniy omil vositasida oriylarning siyosiy va ijtimoiy hukmronligini mustahkamlashga xizmat qildi.

Ammo vaqt o‘tishi bilan bo‘ysundirilgan qora tanli aholi (vedik dravidlar) orasidan vedik din bilimdonlari yetishib chiqa boshladi. Bunga sabab, ular qadimgi sivilizatsiya an’alarining davomchilari va ma’naviy meros egalari bo‘lganidir. Natijada, ushbu qatlam vakillarida jamiyatni kuch vositasida nazorat qilib turgan bosqinchi oriylar bilan ijtimoiy mavqe nuqtayi nazaridan raqobatlasha olish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Shu tariqa, “kelgindi” oriylar oldida ikki muhim ijtimoiy vazifa yuzaga keldi. Birinchidan, mahalliy aholining siyosiy bo‘ysunuvini saqlab qolish zarur edi. Ikkinchidan, oriylarning ijtimoiy ustun mavqeini diniy-g‘oyaviy asosda legitimlashtirish talab etildi.

Ehtimol, aynan shu tarixiy ehtiyoj natijasida vedik diniy tizim yanada murakkablashtirildi, uning ritual va marosim amaliyotlari kengaytirildi hamda diniy ruhoniylar tabaqa — brahmanlarning vakolat va nufuzi sezilarli darajada oshirildi. Intellektual salohiyati yuqori bo‘lgan, veda matnlari va diniy bilimlarni mukammal egallagan oriylar brahmanlar toifasini shakllantirdi. Shu bilan birga, jismoniy qudrat, siyosiy boshqaruv va harbiy faoliyatga ixtisoslashgan qatlam kshatriylar tabaqasini tashkil etdi. [Thapar, 2004: 118]

Mazkur ikki ijtimoiy qatlam jamiyat elitasiga aylandi va ularning mavqei diniy me‘yorlar hamda ijtimoiy institutlar orqali mustahkamlandi.

Bo‘ysundirilgan mahalliy aholining o‘ziga to‘q qismi – deqonlar, savdogarlar, hunarmandlar *vaishiy* kastasi kiritildi, xizmatkorlar va qullarning *shudra* kastasi mansubligi belgilab qo‘yildi. [Thapar, 2004: 118]

Natijada, tarixiy taraqqiyot jarayonida brahmanizm qadimgi vedik e‘tiqodning keyingi bosqichi sifatida shakllandi. Garchi qadimgi vedik matnlar asosiy diniy manba maqomini saqlab qolgan bo‘lsa-da, kundalik diniy hayotda yangi, murakkab diniy matnlar va ritual amaliyotlarning ahamiyati ortib bordi. Qurbonlik marosimlari diniy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida saqlanib qoldi. [Hiltebeitel, 1989: 208-209]

Shu tariqa, brahmanizm nafaqat diniy tizim sifatida, balki vedik oriylarning Hindiston mintaqasidagi siyosiy va ijtimoiy nufuzini g‘oyaviy jihatdan mustahkamlovchi institut sifatida ham shakllandi.

Buddaviylik va jaynizmda qadimgi diniy e‘tiqod unsurlarining namoyon bo‘lishi

Buddaviylikni ma‘lum ma‘noda oriylardan avval mavjud bo‘lgan qadimgi diniy qarashlarga qaytish jarayoni sifatida ham talqin qilish mumkin. Bunday yondashuvning asoslaridan biri shundaki, buddaviylik ta‘limotida tirik mavjudotlarni o‘ldirish, qurbonlik qilish va jonivorlarni so‘yishga nisbatan salbiy munosabat shakllangan.

Shuningdek, buddaviylik qayta tug‘ilish (*samsara*) g‘oyasini e‘tiqodiy tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida mustahkamladi. Mazkur konsepsiyaning Hind sivilizatsiyasining ilk diniy qarashlarida mavjud bo‘lgan yoki bo‘lmaganini hozirgi ilmiy manbalar asosida aniq tasdiqlash qiyin. Biroq keyingi diniy tizimlarda ushbu g‘oya markaziy o‘rin egallay boshlagan. Veda dinida hamda brahmanizmida marosimlar va rituallar asosan jamoa bilan birga brahman boshchiligidagi bajarilgan bo‘lsa, buddaviylikda individuallashtirildi, ya‘ni shaxsning o‘zi erkin ravishda diniy

marosimlar va rituallarni ado etadigan bo‘ldi. Xarappa madaniyati e’tiqodida ham shunga o‘xshash unsurlar mavjud.

Shaxs har bir hayotida ezgu amallar qilib, o‘z tanasi va ruhi ustidan to‘la nazoratni qo‘lga kiritib borsa, bora-bora tug‘ilishdan xalos bo‘ladi va *nirvana* holatiga o‘tadi. Buddaviylik vedik qabila-urug‘chilik tizimining zaiflashuvi hamda qayta davlatchilik institutlarining shakllanishi jarayonida muhim ijtimoiy va mafkuraviy omillardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, uning siyosiy va diniy ta’siri Mauriya davlati hukmdori Ashoka hukmronligi davrida sezilarli darajada kuchaydi. [Thapar, 2004: 189]

Keyingi tarixiy bosqichlarda, xususan Kushonlar hukmronligi davridan so‘ng buddaviylik mintaqaviy diniy tizim doirasidan chiqib, xalqaro miqyosda tarqalgan va jahon dini maqomini olgan.

Buddaviylik shakllanayotgan davrning o‘zida unga parallel ravishda jaynizm ta’limoti ham vujudga keldi. Jaynizm tirik mavjudotlarga zarar yetkazmaslik tamoyili nuqtayi nazaridan buddaviylik bilan umumiylikka ega bo‘lsa-da, qayta tug‘ilish masalasiga nisbatan kamroq urg‘u beradi. Ushbu ta’limotda axloqiy me’yorlar, shaxsiy poklanish va xulqiy mukammallikka erishish masalalari ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Hinduiylik: vedik an’analarning transformatsiyasi va diniy sintez jarayoni

Hinduiylik (hinduizm) dinining shakllanishi, ehtimol, qadimgi veda dini va uning keyingi bosqichi hisoblangan brahmanizmning tarixiy transformatsiyasi hamda ichki islohoti natijasida yuzaga kelgan. Brahmanizm dastlab, asosan, oriylar dini sifatida shakllangan bo‘lib, uning diniy matnlari va ijtimoiy qarashlarida qora tanli aholi (*krishna tvacam*) ko‘pincha salbiy obrazda, dushman yoki “boshqa” sifatida tasvirlangan.

Biroq tarixiy taraqqiyot davomida qora tanli mahalliy aholining diniy hayotdagi ishtiroki va dindorlar sonining ortishi yangi diniy sintez jarayonlarini yuzaga keltirdi. Natijada hinduizm shakllanib, avvalgi vedik-brahmanik tizimdan ayrim jihatlari bilan farqlanuvchi yangi diniy model vujudga keldi.

Hinduiylik jamoalarida oliy iloh sifatida, odatda, Vishnu yoki “buyuk iloh” (Mahadeva) Shiva e’tirof etildi. Bu jihat qadimgi vedik diniy tizimdan muayyan farqni ko‘rsatadi. Chunki eng qadimgi vedik manba — Rigvedada oliy iloh sifatida, avvalo, Indra markaziy o‘rin egallagan.

Hinduizm diniy tasavvuriga ko‘ra, Krishna (“qora tanli” ma’nosini anglatuvchi nom) va Rama singari epik hamda mifologik qahramonlar oliy ilohning yer yuzidagi namoyoni, ya’ni avatlari hisoblangan. Shu jihatdan qaralganda,

Rigvedada salbiy semantik yuklama bilan qo‘llangan “qora” epiteti hinduizmida ilohiylik va ulug‘lik timsoliga aylanganini kuzatish mumkin.

Hinduiylik avvalgi vedik an‘analarning muhim tarkibiy qismlarini saqlab qoldi. Jumladan, kasta tizimi, vedalarning muqaddas diniy manba maqomi hamda qurbonlik marosimlari diniy hayotda o‘z ahamiyatini yo‘qotmadi. Shu bilan birga, qayta tug‘ilish (*samsara*) va ruhiy takomillashuv g‘oyalari yanada rivojlantirildi va diniy ta’limotning markaziy unsurlaridan biriga aylandi.

Bundan tashqari, hinduizm diniy evolyutsiya jarayonida substrat (mahalliy qadimgi diniy qarashlar) va superstrat (vedik-oriy diniy tizimi) elementlarini birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. Natijada uzoq muddat davomida saqlanib qolgan, barqaror va konservativ diniy tizim shakllandi.

O‘rta asrlarda Hindiston yarimoroliga islom dini kirib kelishi mintaqaning diniy va ijtimoiy hayotida yangi jarayonlarni boshlab berdi. Islomdagi tenglik tamoyili kasta tizimiga asoslangan hindu jamiyati uchun muqobil ijtimoiy model sifatida namoyon bo‘ldi. Ayniqsa, jamiyatning eng quyi tabaqalari hisoblangan chandallar va shudralarning ayrim vakillari tomonidan islom dinining qabul qilinishi mazkur omil bilan bog‘liq holda izohlanadi.

Keyingi bosqichda hindu diniy an‘analari hamda islom tasavvufining o‘zaro ta’siri natijasida XV asrda Panjob hududida sikhiylik dini shakllanishi uchun tarixiy va mafkuraviy zamin yuzaga keldi.

Shu tariqa, hind jamiyatining uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida din ijtimoiy hayotning ajralmas va barqaror tarkibiy qismi sifatida saqlanib kelgan.

Hindistonning keyingi davrlarda shakllangan mahalliy diniy tizimlari veda dinidan farqli ravishda insonni yumshoqlik, tabiatga ehtiyotkor munosabat, tirik mavjudotlarga hamda insonlarga zarar yetkazmaslik tamoyillariga yo‘naltirib kelgan. Ushbu qadriyatlar qadimgi Xarappa madaniyatining diniy qarashlari bilan muayyan darajada bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ayrim ilmiy taxminlarga ko‘ra, ushbu diniy an‘analar keyinchalik buddaviylik va jaynizm ko‘rinishida qayta namoyon bo‘lgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Xarappa madaniyati diniy e’tiqod tizimi Hindiston yarimorolida keyinchalik shakllangan diniy an‘analarning dastlabki tarixiy va madaniy asoslaridan biri bo‘lgan. Garchi Xarappa yozuvi hozirgi kungacha to‘liq shifrlanmaganligi sababli ushbu sivilizatsiyaning diniy qarashlarini to‘liq rekonstruksiya qilish imkoni cheklangan bo‘lsa-da, arxeologik topilmalar, moddiy madaniyat namunalari va vedik manbalarning qiyosiy tahlili uning e’tiqodiy tizimi haqida muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, Xarappa madaniyatida tabiat va hayvonlarga sig‘inish, poklanish marosimlari, diniy ritualning nisbatan soddaligi hamda jamoaviy diniy amaliyotlar muhim o‘rin tutgan. Mazkur xususiyatlar keyingi davrlarda Hindiston hududida shakllangan ayrim diniy tizimlarda turli shakllarda saqlanib qolgan yoki qayta talqin qilingan.

Shuningdek, oriylarning Hindiston yarimoroliga kirib kelishi bilan vedik diniy tizimi shakllangan bo‘lsa-da, bu jarayon avvalgi diniy qatlamlarni to‘liq inkor etmagan. Aksincha, tarixiy taraqqiyot davomida mahalliy diniy an‘analari va vedik qarashlar o‘zaro ta‘sirga kirishib, brahmanizm va keyinchalik hinduizmning shakllanishiga zamin yaratgan. Shu bilan birga, buddaviylik va jaynizmda kuzatiladigan zo‘ravonlikni inkor etish, tirik mavjudotlarga zarar yetkazmaslik va individual ruhiy poklanish g‘oyalari ham qadimgi diniy qatlamlarning davomiyligini aks ettirishi mumkin.

Demak, maqolada ko‘tarilgan masalaga javoban aytish mumkinki, Xarappa madaniyatining diniy e‘tiqod tizimi Hindiston diniy tafakkuri tarixida faqat yo‘qolib ketgan arxaik e‘tiqod emas, balki keyingi hind dinlari evolutsiyasiga muayyan darajada ta‘sir ko‘rsatgan tarixiy-madaniy asos vazifasini bajargan. Hind dinlarining shakllanishi bir diniy tizimning boshqasi bilan almashinuvi emas, balki qadimgi mahalliy e‘tiqodlar va vedik diniy an‘analarning uzoq davom etgan sintezi natijasi sifatida yuzaga kelgan. Shu jihatdan, Xarappa diniy merosi Hindiston diniy taraqqiyotini tushunishda muhim nazariy va tarixiy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Angelakis A. N., Rose J. B. *Evolution of Sanitation and Wastewater Technologies through the Centuries*. – London: IWA Publishing, 2014. – P. 26, 40.
2. Aruz J. (ed.). *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. – New York: Metropolitan Museum of Art, 2003. – P. 390–404.
3. Coningham R., Young R. *Archaeology of South Asia: From the Indus to Asoka, c.6500 BCE–200 CE*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
4. Flood G. *An Introduction to Hinduism*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
5. Giosan L., Clift P. D., Macklin M. G., Fuller D. Q. et al. Fluvial Landscapes of the Harappan Civilization // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2012. – Vol. 109, № 26. – P. E1688–E1694.
6. Hiltebeitel A. Hinduism // Kitagawa J. (ed.). *The Religious Traditions of Asia: Religion, History, and Culture*. – London: Routledge, 1989.

7. Kenoyer J. M. Indus Civilization // *Encyclopedia of Archaeology*. – 2008. – Vol. 1. – P. 719.
8. Kenoyer J. M., Heuston K. B. *The Ancient South Asian World*. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 66.
9. Mackay E. J. H. Excavations at Mohenjodaro // *Annual Report of the Archaeological Survey of India*. – 1928–1929. – P. 74–75.
10. Marshall J. (ed.). *Mohenjo-Daro and the Indus Civilization: Being an Official Account of Archaeological Excavations at Mohenjo-Daro Carried Out by the Government of India Between the Years 1922 and 1927*. – London: Arthur Probsthain, 1931.
11. Parpola A. *The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization*. – Oxford: Oxford University Press, 2015.
12. Possehl G. L. *The Indus Civilization: A Contemporary Perspective*. – Lanham: Rowman Altamira, 2002.
13. Robinson A. *The Indus: Lost Civilizations*. – London: Reaktion Books, 2015. – P. 89–91.
14. Sullivan H. P. A Re-Examination of the Religion of the Indus Civilization // *History of Religions*. – 1964. – Vol. 4, № 1. – P. 115–125.
15. Thapar R. *History of Early India: From the Origins to AD 1300*. – Berkeley: University of California Press, 2004.
16. Werness H. B. *Continuum Encyclopedia of Animal Symbolism in World Art*. – London: A&C Black, 2006. – P. 270.
17. Witzel M. Vedas and Upanisads // Flood G. (ed.). *The Blackwell Companion to Hinduism*. – Oxford: John Wiley & Sons, 2008. – P. 68–70.
18. Wright R. P. *The Ancient Indus: Urbanism, Economy, and Society*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009.